

СМЕРТНА КАРА ТА ДОВІЧНЕ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

**МОСТЕПАНЮК Людмила Олександрівна - кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права Національної академії внутрішніх справ,
м. Київ**

УДК 343.253+343.261

Раскрываются вопросы относительно исторического становления смертной казни и пожизненного лишения свободы в законодательстве Украины. Совершен анализ процессов отмены смертной казни и замены ее пожизненным лишением свободы.

Ключові слова: покарання, найтяжчі види покарання, кровна помста, смертна кара, довічне позбавлення волі.

Як найтяжчий вид покарання смертна кара завжди викликала неоднозначну реакцію у суспільстві за участі вчених, політичних, громадських і релігійних діячів, діяльності громадських рухів. Але у юридичній літературі відсутні спеціальні дослідження з історії вітчизняної (української) кримінально-правової політики, тому науковцям доводиться звертатися переважно до джерел російського походження [13, С. 47], вивчаючи, в тому числі, і питання конкретних видів покарання. Але необхідно враховувати особливі умови існування кримінального законодавства в різні історичні періоди української державності. Вітчизняна кримінально-правова теорія при законодавчому закріпленні та при визначенні того чи іншого виду покарання не може ігнорувати власний історичний досвід законотворчої діяльності. Саме тому метою запропонованої роботи слід визначити періодизацію розвитку смертної кари і довічного позбавлення волі, які пройшли майже тисячолітній період свого розвитку.

Відома сучасній науці історія вітчизняного законодавчого регулювання питань покарань починається з Руської Правди – пам'ятка законодавства Древньої Русі. Укладання Руської Правди відноситься до історичного періоду об'єднання Київської і Новгородської земель, коли процес розвитку феодальних відносин тільки починав закладатися, а риси родового суспільства ще зберігали своє першочергове значення. Саме тому слід відмітити досить тісний зв'язок положень Руської Правди із народними звичаями та традиціями. Він виражався, насамперед, у можливості застосування кровної помсти або реалізації так званого принципу таліона, що пов'язувалося з існуванням потужного кровного родинного споріднення. За часів великих київських князів Олега й Ігоря кровна помста нічим не обмежувалася, а навіть часом заохочувалася, як засіб захисту. Це пояснюється недостатньо сильною князівською владою, у зв'язку з чим при складанні списків Руської Правди Ярослав Мудрий не міг відмовитися від кровної помсти як пережитку родових звичаїв [4, С. 114].

Перша редакція Руської Правди 1016 р. закріплювала відповідальність за вбивство, але суворо обмежувала коло осіб, які могли вчинити кровну помсту: брат мстив за брата, син – за батька, батько – за сина, брат сестри – за її сина [5, С. 24]. Жінки до реалізації кровної помсти не допускалися, але і не цуралися. На цю думку наштотвхують літописні сказання про велику княгиню Ольгу, яка

жорстоко помстилася вбивцям свого чоловіка, а також про Рогнеду, яка хотіла помститися великому князю Володимирі за смерть батька та братів [14, С. 19].

Таким чином, Руська Правда встановлювала порядок, відповідно до якого за вбивство одного з членів сім'ї мстили не всі родичі разом чи по черзі, а один притому найближчий і у певному порядку. Покарання, пов'язані з позбавленням життя (смертна кара), застосовувалися лише як кровна помста.

З виникненням більш стійких основ суспільства та влади, під дією християнських вчень поступово стало звужуватися коло злочинів, за вчинення яких можна було помститися смертю, а також коло тих осіб, які могли помститися. Кровна помста стала несумісною з авторитетом держави і поступово почала перетворюватися в самосуд та самоуправство. Обмеження кровної помсти призвело до її відміни законодавчим шляхом в XI ст., коли смертна кара як за вироком суду, так і кровна помста родичів була замінена викупом (головщиною). Довгий час після законодавчої заборони кровної помсти 2 та 3 редакція Руської Правди не санкціонували смертну кару, а до кінця XIV ст. існував так званий інститут грошових пеней – “вир”.

Отже, можна стверджувати, що прообразом смертної кари в період зародження і розвитку Київської Русі стала кровна помста, ставлення до якої було неоднозначним. Так, Володимир Великий увів смертну кару, проте сам невдовзі її скасував, практично так і не застосовуючи. Володимир Мономах у своєрідному заповіті – Поучення, звертаючись до нащадків, висловлював негативне ставлення до смертної кари і закликав нікого не вбивати. У Церковному Уставі Ярослава Мудрого також немає згадки про смертну кару, а Руська Правда згодом почала передбачати компенсаційні покарання, що стосувалися у більшості матеріальних відшкодувань або можливість особистої помсти.

Подальшому розповсюдженню смертної кари на Русі сприяли татаро-монгольські завойовники, чий звичай та писані закони в досить великому обсязі передбачали цей

вид покарання. Законодавчо смертна кара повернулася на територію нашої держави в кінці XIV століття з прийняттям Двінської уставної грамоти (1398 р.) [1, С. 58]. Псковська судна грамота (1467 р.) належить до періоду феодальної роздробленості Русі. У ній, зважаючи на всі особливості цього історичного періоду розвитку держави, розширено застосування смертної кари [4, С. 115]. Судебник 1497 р., прийнятий при Великому князю московському Івані III, засновувався на нормах звичаєвого права, Руської Правди, ряду положень Двінської і Псковської грамот і розширював сферу застосування смертної кари у порівнянні з Двінською та Псковською грамотами. Судебник 1550 р., який вчені називають документом класової юстиції, прийнятий при Івані IV (Грозному), встановлював смертну кару вже за набагато більшу кількість злочинів [6, С. 232]: суттєво розширилося застосування торгової страти – якщо Судебник 1497 р. передбачав її лише в 1 випадку, то Судебник 1550 р. – у 16 [4, С. 116].

Своє подальше законодавче визнання та закріплення смертна кара отримала в Соборному Уложенні 1649 р., була основним видом кримінального покарання і встановлювалася за велику кількість злочинів. Н. Таганцев пояснював це явище як загальне укріплення публічної влади, що обумовило потребу в посиленні боротьби зі злочинцями [12, С. 135]. У той же час у Соборному Уложенні 1649 р. вперше як прообраз довічного позбавлення волі з'явилося тюремне ув'язнення, яке могло бути як безстроковим (довічним), так і визначеним на певний термін [4, С. 117]. При цьому засуджені могли в деяких випадках залучатися до примусових робіт. Крім того, розширену практику застосування отримало заслання – відправлення засуджених на околиці держави.

Законодавство Петра I розширило застосування смертної кари, кількість страчених рахувалася сотнями, були випадки, коли упродовж місяця страчували більше 1000 осіб. У 1698 р. лише за один місяць було страчено 1166 осіб, а Воїнські артикули Петра I та інші багаточисельні кримінально-правові акти цього періоду нараховують застосування смертної кари у 123 випадках

[15, С. 28]. Таким чином, найчастіше смертна кара застосовувалася в XVII ст. і першій половині XVIII ст.: у Соборному Уложенні 1649 р. число злочинів, за вчинення яких могла застосовуватися смертна кара, доходило до 54, у Військовому статуті Петра I смертна кара передбачалася в 200 статтях. Таке зростання пояснювалося запозиченням деяких положень кримінального законодавства з Литовського статуту та західноєвропейських військових статутів, а також криміналізацією багатьох злочинів та безпосередньо розширенням сфери застосування смертної кари.

Значною подією в історії застосування смертної кари був мораторій на виконання вироків до смертної кари, об'явлений Імператрицею Єлизаветою Петрівною в 1744 р. Як стверджує С. Бородін, за час свого царювання вона не затвердила жодного вироку до смертної кари [1, С. 58]. Зазначену ситуацію підтверджує і М. Євреїнов, вказуючи, що на початку царювання Єлизавети Петрівни вбивць замість смертної кари вирішили позбавляти правої руки. Але подібна практика не прижилася, адже така категорія осіб ставала непридатною до будь-яких робіт і до них почали застосовувати покарання кнутом, клеймом чи заслання на довічну каторгу [3, С. 54]. Хоча мораторій на застосування смертної кари в наступні роки не дотримувався, він досить позитивно відобразився на подальшому розвитку вітчизняного законодавства. Таким чином, це була спроба законодавчим шляхом відмінити смертну кару. При цьому, однією з перших її альтернатив, поряд з довічним тюремним ув'язненням, виступила довічна каторга. Каторжні роботи призначалися навечно, припинялися тільки за смертю або ж за нездатністю до робіт за старістю чи каліцтвом.

Звід законів кримінальних 1832 р., книга перша 1-го тому якого була першим в історії України та Росії Кримінальним кодексом [11, С. 45], вперше досить чітко регламентував межі застосування смертної кари. Вона могла застосовуватися лише за найбільш тяжкі види державних злочинів, допускалася за карантинні злочини, вказані в Карантинному Уставі 1832 р., а також за

військові злочини, вчинені під час військових походів. Крім того, у цей час продовжували широко розповсюджуватися довічна каторга і заслання.

Заключним етапом систематизації законодавства стало прийняття Уложення про покарання кримінальні і виправні 1845 р., яке вперше представило в системному вигляді діюче кримінальне законодавство, а також пам'ятники руського права [2, С. 21]. Смертна кара в Уложенні про покарання кримінальні і виправні 1845 р., а також в Карному уложенні 1903 р. за вбивство не передбачалася, крім випадків посягання на особу імператора та членів його сім'ї. З 1893 р. знову була розширена сфера застосування смертної кари, яку дозволялося призначати застосовувати військовим судам за вбивства працівників залізниці і пасажирів поїздів, якщо ці діяння вчинялися «туземцями» в Кавказькому краї та Ставропольській губернії [10, С. 90 – 91].

Таким чином, у кримінальному законодавстві кінця XIX ст. довічне позбавлення волі існувало лише у вигляді безстрокових каторжних робіт. Так, у відповідності зі ст. 19 Уложення про покарання кримінальні і виправні 1845 р., що діяло в редакції 1885 р. до 1917 р. висилка на каторжні роботи з позбавленням усіх прав належала за своєю тяжкістю до другого головного розряду покарань, тобто була на другому місці після смертної кари [8, С. 6].

На початку XX ст. в Росії розпочиналися спроби відміни смертної кари через прийняття рішень Першої і Другої Державних дум, але в обох випадках проекти законів не отримали схвалення Державної Ради Росії і не отримали форми закону [9, С. 35]. З цього моменту застосування і скасування смертної кари в історії змінювалися майже щоквартально. Так, 12 березня 1917 р. Тимчасовим Урядом була відмінена смертна кара. За даними О. Міхліна, через 4 місяці це покарання було відновлене [9, С. 35]. Але через декілька місяців, 28 вересня 1917 р., Тимчасовий Уряд призупинив виконання і призначення смертної кари «до особливого розпорядження». 26 жовтня 1917 р. Всеросійський З'їзд Рад оголосив відміну смертної кари. Та вже 21 лютого 1918 р. Всеросій-

ський Надзвичайний Комітет надав дозвіл на застосування розстрілу, а 5 вересня 1918 р. Постанова Ради Народних Комісарів «Про червоний терор» закріпила застосування смертної кари [9, С. 35]. Тобто майже за 1,5 календарних років у законодавстві смертна кара 2 рази відмінялася, раз призупинялася і 3 рази поновлювалася.

Наступна спроба законодавчої відміни смертної кари відбувалася через декілька років – 17 січня 1920 р. Постановою Ради Народних Комісарів «Про відміну застосування вищої міри покарання (розстрілу)» смертну кару було відмінено. Але, як зазначає О. Міхлін, 11 травня 1920 р. смертна кара знову була поновлена [9, С. 35].

У 1922 р. був затверджений перший Кримінальний кодекс УСРР, який не містив цілу групу покарань, що в судово-каральній політиці Радянської влади були викликані умовами громадянської війни (оголошення поза законом, оголошення ворогом революції чи народу, оголошення під бойкотом). Смертна кара не була включена до загального переліку видів покарання, але відповідно до спеціальної постанови вона була виділена в окрему статтю із вказівкою тимчасового застосування її як виняткової міри покарання.

Певний перелом у ставленні до смертної кари відбувся у зв'язку з прийняттям 15 жовтня 1927 р. Постанови про виключення із Кримінальних кодексів радянських республік смертної кари за всі злочини, крім державних та військових, а також озброєного розбою [9, С. 36]. Але, незважаючи на це, до початку Великої Вітчизняної Війни перелік злочинів, за які застосовувалася смертна кара, поступово розширювався. Так, у 1930 р. була встановлена смертна кара за ухилення від призову на військову службу, у 1931 р. – за порушення трудової дисципліни на залізничному транспорті, у 1932 р. – за розкрадання вантажів на залізничному та водному транспорті, а також розкрадання колгоспного та кооперативного майна, у 1934 р. – за умисне вбивство, вчинене військовослужбовцями при особливо тяжких обставинах, у 1935 р. – за порушення трудової дисципліни на повітряному транспорті [9, С. 36; 1, С. 59].

Ще одна спроба відміни смертної кари була здійснена 26 травня 1947 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про скасування смертної кари», відповідно до якого було проголошене повне скасування в мирний час смертної кари, передбаченої за діючими в СРСР законами. Хоча поряд з цим діяла таємна директива, що допускала застосування смертної кари спеціальними судами МГБ СРСР у справах про так звані контрреволюційні злочини [9, С. 36; 1, С. 59; 13, С. 125]. Наступними Указами Президії Верховної Ради СРСР «Про застосування смертної кари до зрадників Батьківщини, шпигунів, підривників-диверсантів» від 12 січня 1950 р. і «Про посилення кримінальної відповідальності за умисне вбивство» від 30 квітня 1954 р. допущене застосування смертної кари за зазначені злочини в мирний час.

Смертна кара за деякі особливо небезпечні злочини в Основах кримінального законодавства 1958 р. мала винятковий і тимчасовий характер.

Щодо кримінального законодавства УРСР, то воно було прийняте в 1960 р. і передбачало виключний і визначений перелік покарань, розташувавши їх в порядку від більш суворих до більш легких. У числі покарань, однак поза їх системою, кримінальне законодавство передбачало смертну кару, яка у вигляді виключної міри, тимчасово, надалі до її повної відміни, застосовувалася до осіб, винних у вчиненні особливо тяжких злочинів.

Після проголошення незалежності України була значно звужена сфера застосування смертної кари, котра передбачалася в санкціях багатьох статей КК Української РСР. Так, КК України 1960 р. (станом на 1 лютого 1993 р.) передбачав смертну кару за вчинення наступних 22 злочинів: ст. 58 «Посягання на життя державного діяча», ст. 59 «Посягання на життя представника іноземної держави», ст. 60 «Диверсія», ст. 93 «Умисне вбивство при обтяжуючих обставинах», ст. 190-1 «Посягання на життя працівника міліції або народного дружинника, а також військовослужбовця у зв'язку з їх діяльністю по охороні громадського порядку», ст. 232 «Непокора», ст. 234 «Опір начальникові або

примушення його до порушення службових обов'язків», ст. 236 «Насильницькі дії щодо начальника», ст. 241 «Дезертирство», ст. 242 «Самовільне залишення частини в бойовій обстановці», ст. 243 «Ухилення від військової служби шляхом членушкодження або іншим способом», ст. 245 «Умисне знищення або пошкодження військового майна», ст. 249 «Порушення статутних правил караульної служби», ст. 251 «Порушення правил несення бойового дежурства», ст. 254 «Зловживання владою, перевищення або бездіяльність влади», ст. 255 «Здача або залишення ворогові засобів ведення війни», ст. 256 «Залишення гинучого військового корабля», ст. 257 «Самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю», ст. 258 «Добровільна здача в полон», ст. 260 «Мародерство», ст. 261 «Насильство над населенням у районі воєнних дій». З наведеного видно, що значна частина (17 з 22) злочинів, за вчинення яких передбачалася смертна кара, – це військові злочини.

Але з прийняттям у 2001 р. чинного Кримінального кодексу України (далі – КК) вітчизняне кримінальне законодавство повністю позбулося такого виду покарання, як смертна кара, отримавши натомість принципово новий вид покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

Отже, смертна кара була притаманна майже всім періодам історичного розвитку України. Так, за часів Київської Русі в Руській Правді, в період існування Галицько-Волинського князівства, Литовсько-Руської держави та протягом перебування України під владою Речі Посполитої в Двінській уставній грамоті 1398 р., Псковській судній грамоті 1467 р., Судебниках 1497 р. та 1550 р., Стоглаві 1551 р., в період козацької держави та під час перебування України у складі Австро-Угорської і Російської імперій в Соборному Уложенні 1649 р., Воїнському Зводі законів кримінальних 1832 р., статтях Петра I, Карантинному Уставі 1832 р., Уложенні про покарання кримінальні і виправні 1845 р., Карному уложенні 1903 р., у період творення Української незалежної держави та в кримінальному законодавстві Української РСР в КК УСРР 1922 р., КК УРСР 1927 р., КК 1960 р. – кожен з перера-

хованих нормативно-правових актів передбачав смертну кару у різних обсягах застосування.

Але існування смертної кари ніколи не сприймалося однозначно, історичні джерела свідчать про періодичну заборону і відновлення даного виду покарання. Першою зафіксованою спробою скасування смертної кари слід вважати законодавчу заборону кровної помсти в 2-ій та 3-ій редакціях Руської Правди (X ст.), коли смертна кара не санкціонувалася. Майже через 800 років був накладений мораторій на виконання вироків до смертної кари, об'явлений імператрицею Єлизаветою Петрівною в 1744 р., але він діяв не довго. Початок XX ст. характеризується неоднозначним ставленням до смертної кари і її застосування, що виявляється у неодноразових спробах її скасування та відновлення. Так, за період з березня 1917 р. і до вересня 1918 р. (майже за 1,5 роки) у законодавстві смертна кара 2 рази відмінялася, 1 раз призупинялася і 3 рази поновлювалася. Ще одна спроба відміни смертної кари була здійснена 26 травня 1947 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про скасування смертної кари», відповідно до якого було проголошено повне скасування в мирний час смертної кари, передбаченої за діючими в СРСР законами.

Довічне позбавлення волі в сучасному його розумінні з'явилося лише в 2001 р., але з аналізу вищенаведених законодавчих джерел можна зробити висновок, що в Соборному Уложенні 1649 р. як прообраз довічного позбавлення волі з'явилося безстрокове тюремне ув'язнення. У кінці XVIII ст. до покарань була віднесена довічна каторга, яка, на нашу думку, також може розглядатися як один з попередників довічного позбавлення волі.

Отже, як вказує В. Кудрявцев, стратегія фізичного знищення злочинців і залякування населення, історично неминуча на ранніх етапах розвитку цивілізації, до XXI ст. повністю віджила себе [7, С. 160].

Література

1. Бородин С. В. Еще раз о смертной казни за убийство / С. В. Бородин // Государство и право. – 2001. – № 4. – С. 56 – 63.

АНОТАЦІЯ

Розкриваються питання стосовно історичного становлення смертної кари та довічного позбавлення волі у законодавстві України. Аналізуються процеси відміни смертної кари та заміни її довічним позбавленням волі.

SUMMARY

The article highlights issues related to historical development of death penalty and life sentence in the Ukrainian legislation. the process of cancellation of the death penalty is reviewed, and its replacement with the life imprisonment.

2. Дудырев Ф. Дифференциация уголовной ответственности в Уложении о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. / Ф. Дудырев // Уголовное право. – 2009. – № 4. – С. 21 – 24.
3. Евреинов Н. Н. История телесных наказаний в России / Н. Н. Евреинов. – Репринтное изд. – Харьков : Прогресс ЛТД, 1994. – 235 с.
4. Егоров В. С. История уголовного наказания в период становления российского права / В. С. Егоров // Государство и право. – 2006. – № 5. – С. 114 – 117.
5. Задворнов М. Обычай кровной мести в ракурсе отечественного уголовного законодательства / М. Задворнов, А. Даубеков // Уголовное право. – 2010. – № 4. – С. 24 – 28.
6. Карамзин Н. М. История государства Российского. В 12 т. / Н. М. Карамзин / Вступ. ст. А. Ф. Смирнова – Тула : Приопр. кн. изд-во, 1990. – Кн. 4. – Т. 10 – 12. – 589 с.
7. Кудрявцев В. Н. Стратегия борьбы с преступностью. Монография / В. Н. Кудрявцев. – М., 2005. – 364 с.
8. Максимов С. Проблемы уголовно-правового регулирования пожизненного лишения свободы / С. Максимов, П. Пономарев // Законность. – 1993. – № 4. – С. 6 – 9.
9. Михлин А. Эволюция законодательства о применении смертной казни / А. Михлин // Законность. – 1997. – № 4. – С. 35 – 38.
10. Пионтковский А. А. Смертная казнь в Европе / А. А. Пионтковский. – М., 1984. – 242 с.
11. Савченко А. В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження: Монографія / А. В. Савченко. – К. : КНТ, 2007. – 596 с.
12. Таганцев Н. С. Русское уголовное право / Н. С. Таганцев. – Т. 2 – Тула : Автограф, 2001. – 688 с.
13. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави : теоретичні, історичні та правові проблеми : [монографія] / П. Л. Фріс – К. : Атіка, 2005. – 332 с.
14. Шевченко О. Т. Нужна ли Украине смертная казнь? / О. Т. Шевченко. – Харьковская правозащитная группа – Х. : Фолио, 1997. – 95 с.
15. Шишов О. Ф. Смертная казнь в России. Смертная казнь: за и против / О. Ф. Шишов / Под ред. С. Г. Келиной – М. : Юрид. лит., 1989. – С. 10 – 130.
16. Шақун В. І. Смертна кара – недосліджена сторінка української історії / В. І. Шақун // Актуальні питання кримінального права (пам'яті професора П.П. Михайленка) : тези доп. II наук.-теорет. конф. (м. Київ, 16 листоп. 2011 р.) [Текст] / ред. кол. : В. В. Коваленко (голова), О. М. Джужа, Є. М. Бодюла та ін.. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2011. – С. 18 – 20